

РОЗДІЛ І.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТЕОРЕТИЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ ПРОБЛЕМИ НЕРОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Історіографія нерозповсюдження ядерної зброї вражає уяву як своїми кількісними параметрами, так і якісним різноманіттям. З середини ХХ століття у світі були опубліковані тисячі монографій та десятки тисяч статей з питань ядерної безпеки та міжнародних відносин, в яких прямо чи побіжно аналізувалися численні виклики, пов'язані з нерозповсюдженням ядерної зброї. Відповідно, даний огляд має на меті висвітлити лише основні напрями розвитку історіографії в цій сфері та в жодному разі не претендує на повноту охоплення.

Сама концепція нерозповсюдження ядерної зброї з'явилась у процесі реалізації атомної програми США під час Другої світової війни і була офіційно проголошена після бомбардувань Хіросіми та Нагасакі. Уже 9 серпня 1945 р. у зверненні до американського народу президент Г. Трумен декларував прагнення збереження монополії Сполучених Штатів на нову зброю «в інтересах усього людства». З притаманною американцям практичністю та самовпевненістю він виклав всю доктрину нерозповсюдження в одному короткому абзаці: «Атомна бомба надто небезпечна, щоб нею міг скористатися кожний бажаючий... Ми повинні стати довіреними попечителями цієї нової зброї» [1, с. 47]. Таким чином американський підхід до проблеми нерозповсюдження від самого початку виходив з бажання узаконити виключне право США на ядерну зброю, максимально ускладнивши іншим країнам шлях до її створення.

Перші дослідження, спрямовані на осмислення різноманітних аспектів феномену ядерної зброї, з'явилися майже відразу після бомбардувань Хіросіми і Нагасакі. Уже в 1945 р. було опубліковано меморандум Б. Броді «Ядерна зброя і американська безпека», в якому видатний американський військовий стратег аналізував досвід застосування атомної бомби.

Визначаючи роль нової зброї у традиційній військовій стратегії та економічні передумови її створення, в останньому розділі він поставив питання «наскільки атомна бомба є секретом», розглянувши можливість втрати США ядерної монополії та створення зброї масового знищення іншими державами [2].

У лютому 1946 р. з'явилася надзвичайно цікава колективна монографія «Абсолютна зброя: атомна енергія і світовий порядок», що стала результатом представницького симпозіуму з питань впливу ядерної зброї на військову стратегію та формування нового світового порядку. У цій роботі провідні американські науковці у сфері військової політики та міжнародних відносин спробували спрогнозувати, якою буде війна в нову епоху (Б. Броді), яким чином ядерна зброя вплине на американсько-радянські взаємини (А. Вулферс) та міжнародні організації (П. Корбет), як можна встановити «міжнародний контроль» над зброєю масового знищення (В. Фокс) [3].

Намагаючись зберегти атомну монополію або, принаймні, уповільнити ядерні збройні програми інших країн, чільні американські урядовці розгорнули масштабну кампанію популяризації ідеї «міжнародного контролю» над атомними технологіями (термін «нерозповсюдження» в другій половині 1940 – 1950 рр. майже не вживався). У засобах масової інформації та фахових виданнях Б. Барух [4], Д. Лілієнталь [5] В. Вільямс [6] О. Бредлі [7] Ф. Осборн [8; 9] Дж. Опенгеймер [10; 11; 12], Дж. Шотвелл [13] Е. Шилз [14] Е. Фрідвальд [15] та інші фахівці обстоювали необхідність створення міжнародного органу з розвитку атомної енергії, аргументуючи свою позицію надзвичайною небезпечністю ядерної зброї [16].

По суті Сполучені Штати Америки пропонували всім країнам світу відмовитися від створення власної ядерної зброї, покладаючись на добру волю Вашингтону та його атомний потенціал. Натомість США зобов'язувалися не збільшувати ядерний арсенал та дозволити інспектувати свої об'єкти. Цілком природно, що проти цих проектів непримиренну боротьбу вів постійний представник СРСР при Раді Безпеки ООН А. Громико

[17-20], хоча вже в той час Х. Урі слушно вказував, що контроль атомної енергії неможливий без створення світового уряду [21]. На початку ядерної епохи перспективи реалізації плану Ачесона-Лілієнталя були типовим предметом дослідження у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, що підтверджує монографія Д. Ленга [22].

Утім, найбільший інтерес на Заході як у широкої громадськості, так і в середовищі фахівців викликало питання щодо перспектив створення ядерної бомби в СРСР. Дві статті з цієї проблематики були опубліковані в популярному американському журналі «Лук» (Погляд), який наприкінці 1940 рр. мав наклад близько 2,9 млн. примірників. У цих статтях провідний інженер атомних заводів в Оквіджі та Хенфорді Дж. Хогертон та головний консультант військового міністерства з питань радянської економіки в період 1943-1945 рр. Р. Елсуорт спробували спрогнозувати час появи ядерної зброї в СРСР.

Чесно визнавши, що «ми не знаємо напевне, коли росіяни матимуть ядерну бомбу», вони висловили своє тверде переконання, що «це буде не скоро». На їх думку, «Росія зможе здійснити проект, подібний нашому, не раніше 1954 року», оскільки його реалізація пов'язана з вирішенням надзвичайно складних технічних проблем та значними фінансовими витратами [23, с. 36-37]. Ці статті були перекладені та видані в СРСР у вигляді невеликої брошури під назвою «Когда Россия будет иметь атомную бомбу?» в 1948 році. Написана М. Рубінштейном редакторська передмова до неї була відредагована особисто Й. Сталіним і завершувалася словами «поживемо – побачимо» [23, с. 9].

Створення в 1949 році радянської ядерної зброї стало надзвичайно неприємним сюрпризом для американського істеблішменту. Після заяви президента Г. Трумена про ядерні випробування в СРСР провідні фізики та керівник американського атомного проекту Л. Гроувз спробували відповісти на питання, «чи насправді радянська бомба з'явилась швидше, ніж

очікувалося?» [24], вказуючи на загрозу для національної безпеки США [25; 26].

Ліквідація атомної монополії США стала поштовхом для переосмислення концепції «міжнародного контролю», продемонструвавши її нереалістичність [27]. Голова відділу політичного планування Державного департаменту П. Нітце в секретному меморандумі з проблем національної безпеки NSC-68 був змушений констатувати, що жодна система міжнародного контролю не може стати на заваді створенню і використанню ядерної зброї [28].

Таким чином, на початку 1950 рр. у Сполучених Штатах проблема нерозповсюдження ядерної зброї (ЯЗ) втратила актуальність і була на деякий час знята з політичного порядку денного. Новини про появу ядерної зброї у Великої Британії (1952 р.) та Франції (1960 р.) не викликали негативної реакції та серйозних заперечень, оскільки ці події у розпал Холодної війни розглядались як гідний внесок у спільні військові зусилля Заходу проти поширення «комуністичної загрози». Впродовж кінця 40-50 рр. дослідники переважно акцентували увагу на дослідженні місця й ролі ядерної зброї у формуванні зовнішньої політики (Г. Кісінджер [29-31], Б. Броді [32; 33], Г. Стімсон [34], П. Блекет [35; 36], Дж. Кеннан [37], Г. Моргентау [38; 39], Дж. Опенгеймер [40], К. Райт [41]), визначали базові засади військової стратегії (Г. Болдуін [42], В. Кауфман [43], Б. Ліделл Гарт [44-46], Р. Осгуд [47; 48], С. Поссоні [49], Дж. Рейнхард [50; 51], В. Кінтнер [52], Дж. Слессор [53; 54], Д. Сміт [55], К. Кнор [56], П. Нітце [57], Т. Філіпс [58], А.Вулферс [59; 60], Страус-Хюпе [61]), закликали до мирного розвитку ядерних технологій (А. Ейнштейн [62; 63], Л. Сциллард [64; 65], Ч. Болт [66], Дж. Мох [67]). Питання про можливість нерозповсюдження ядерної зброї в цей період перебувало на периферії суспільної уваги.

Ситуація почала змінюватися наприкінці 50 рр. ХХ століття. Важливим етапом у дослідженні проблем нерозповсюдження стала робота провідного французького військового теоретика П. Галуа «Баланс жаху». Він поставив

під сумнів основне положення традиційної доктрини «міжнародного контролю» про негативну роль розповсюдження ядерної зброї для міжнародної безпеки і спробував обґрунтувати протилежну концепцію «універсального стримування» [68].

Значний вплив на кілька поколінь науковців мали монографії Г. Кана [69-72] і Т. Шеллінга [73; 74], опубліковані в першій половині 60 рр. Ці відомі представники модерністського напрямку теорії міжнародних відносин спробували застосувати когнітивний потенціал точних дисциплін у гуманітарній сфері, обравши предметом дослідження термоядерну війну. Намагаючись не переобтяжувати свої роботи складним математичним апаратом, вони використали методологію теорії ігор для пояснення загальної логіки поведінки учасників конфліктних ситуацій при вирішенні нагальних проблем світової політики. Їх оригінальний аналіз вірогідних сценаріїв початку ядерної війни і можливих наслідків, військових дій та етапів ескалації, політики взаємних погроз і дипломатичного торгу, контролю над озброєннями та стратегії стримування якнайкраще характеризує назва однієї з праць Г. Кана – «Думки про немислиме».

Термін «нерозповсюдження» увійшов в міжнародний обіг в 60 рр. ХХ століття. У цей період близько двох десятків країн реалізовували власні атомні програми та мали реальні перспективи створення ядерної зброї. Зміни світового балансу сил, загрози розширення «ядерного клубу» за рахунок нових членів, заборону ядерних випробувань та створення без'ядерних зон, американську політику у сфері контролю над озброєннями і нерозповсюдження досліджували у своїх роботах М. Хальперін [75], Л. Битон [76], Дж. Меддокс [77], В. Бадер [78], Х. Булл [79], Р. Розенкрац [80], Т. Мюррей [81], Д. Тарр [82], Б. Лалл [83], Е. Восс [84], С. Кертез [85], М. Шерман [86], В. Вентц [87], Р. Лоуренс [88], А. Рапацкий [89].

У другій половині 60 рр. серед американського істеблішменту почало зміцнюватися переконання, що ядерний потенціал країни не може безпосередньо трансформуватись у політичний вплив на міжнародній арені, а

необмежена гонка озброєнь з Радянським Союзом лише руйнує економіку та підриває засади національної безпеки. Усвідомлення реалій атомної епохи та необхідність «політики розрядки» знайшли своє відображення в роботах Г. Кісінджера [90], Р. Макнамари [91; 92], С. Хоффмана [93], Г. Моргентгау [94], Дж. Коллінза [95], К. Сміта і А. Ентховена [96], Дж. Кеннана [97], Р. Вессона [98].

Зважаючи на постійно зростаючу актуальність проблеми та, особливо, після схвалення в 1968 році Генеральною Асамблеєю ООН Договору з нерозповсюдження ядерної зброї в Сполучених Штатах поступово почала формуватися своєрідна міждисциплінарна галузь – дослідження з нерозповсюдження (non-proliferation studies), хоча деякі фахівці і заперечують факт об'єднання дуже різних за своїм характером праць (історія, філософія, національна безпека, ядерна фізика, міжнародні відносини, етика, економіка) в межах однієї наукової парадигми [99].

У західній історіографії розповсюдження ядерної зброї доволі умовно поділяють на «горизонтальне» і «вертикальне». Під горизонтальним мається на увазі збільшення кількості членів ядерного клубу та загроза отримання зброї масового знищення (ЗМЗ) недержавними акторами (терористичними організаціями), під вертикальним – припинення гонки ядерних озброєнь та скорочення атомних арсеналів аж до повної їх ліквідації. Оскільки подібне тлумачення охоплює надзвичайно широкий спектр питань у сфері міжнародних відносин, військової стратегії та національної безпеки, можна впевнено стверджувати, що значна частина досліджень у цих галузях тією чи тією мірою розкриває різноманітні аспекти проблем нерозповсюдження ядерної зброї.

У 70-80 рр. помітний вплив на формування концепцій non-proliferation studies мали роботи Дж. Квестора [100-105], Ф. Барнабі [106-110] А. Волстетера [111-113], Л. Данна і Г. Кана [114; 115], В. Епштейна [116], Й. Голдבלата [117; 109], В. Вентца [118], Т. Грінвуда, Х. Фівесона та Т. Тейлора [119], Д. Гомперта, Р. Гарвіна, М. Мальдельбаума і Дж. Бартона

[120], А. П'єра [121; 122], Дж. Ллойда [123], М. Рейса [124], Дж. Ная [125; 126], Г. Неша [127], М. Гухіна [128], Б. Бечхофера [129], Р. Беттса [130], Дж. Сміта і Дж. Холста [131], Дж. Фішера [132], М. Бреннера [133], Р. Бекмана [134].

Після розпаду Радянського Союзу значний внесок у розробку теорії нерозповсюдження зробили С. Саган і К. Волтц [135-138], П. Брекен [139], Г. Сокольські [140-143], Дж. Хуманс [144], Д. Фішер [145], Х. Мюллер і В. Коттер [146], Г. Гарднер [147], С. Лодгард [148; 149], С. Кімбала [150; 151], П. Маргуліс [152], К. Бейлі [153], М. Рубі [154], Н. Буш [155], Р. Мозлі [156], Н. Міллер [157], Д. Санторо [158], М. Ван Кревельд [159], Я. Беллані [160], К. Бержерон [161], Дж. Шелл [162], Д. Сміт [163], Р. Спеєр, Б. Чоу і С. Стар [164], М. Рейс [165], У. Яспер [166], С. Дайл і Дж. Молтц [167], Дж. Гарвей [168], Н. Річі [169], Дж. Фрай [170].

З 1970 рр. на Заході публікуються численні збірники наукових праць [171-192], видаються спеціалізовані журнали (Nonproliferation Review, Bulletin of the Atomic Scientists і т.д.), на замовлення державних органів, міжнародних організацій та неурядових установ готуються доповіді з питань нерозповсюдження [193-200]. Особлива увага фахівцями приділяється загрозі ядерного тероризму [201-218] та ядерним проблемам міжнародної безпеки [219-231]. Впродовж останніх років політична кон'юнктура зумовила появу численних робіт, присвячених ядерним програмам Ірану [232-236] та Північної Кореї [237-242].

У межах західних non-proliferation studies (досліджень з нерозповсюдження ЯЗ) Україна переважно залишалась на периферії дослідницьких інтересів. Ліквідація радянського ядерного арсеналу на території нашої країни впродовж двох десятиліть вважалась одним з найбільших досягнень політики нерозповсюдження, аж поки анексія Криму та «гібридна війна» Росії не змусила багатьох науковців до перегляду традиційних уявлень щодо ядерного нерозповсюдження, непорушності

кордонів в Європі, сили юридичних гарантій безпеки та стабілізуючої ролі членів Ради Безпеки ООН для світового порядку [243-250].

У СРСР американська доктрина нерозповсюдження від самого початку зустріла шалений опір та принципову протидію у вигляді концепції «боротьби за мир». Якщо в США політики та пов'язані з ними фахівці стверджували, що ядерна зброя надто небезпечна – і тому має перебувати під суворим «міжнародним» (американським) контролем, то їх радянські візаві постійно наголошували: ядерна зброя надто небезпечна, тож має бути повністю ліквідована.

Уже на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН 24 січня 1946 р. за активної підтримки СРСР була прийнята перша резолюція цієї організації A/RES/1 (I) – «Заснування Комісії для розгляду проблем, що виникли у зв'язку з відкриттям атомної енергії», в якій наголошувалося на необхідності «виключення з національних озброєнь ядерної зброї та усіх інших основних видів озброєння, придатних для масового знищення» [251]. Ця ж теза була повторена в резолюції A/RES/41 (I) від 14 грудня 1946 р. «Принципи, що визначають загальне регулювання і скорочення озброєнь», де йшлося про «заборону і вилучення з національних озброєнь атомної зброї та всіх інших основних видів озброєння, які могли б застосовуватися для масового знищення», а також зазначалася потреба «найшвидшого встановлення міжнародного контролю над атомною енергією» [252]. На третій сесії Генеральної Асамблеї ООН в Парижі в 1948 р. радянські дипломати запропонували укласти дві конвенції про заборону ядерної зброї та міжнародний контроль, проте проамериканська більшість в ООН відкинула цю пропозицію.

Найбільш докладно, авторитетно і з вичерпною ясністю радянська позиція з проблеми нерозповсюдження була висвітлена в статті-інтерв'ю «Відповідь товариша Й.В. Сталіна кореспонденту «Правди» щодо атомної зброї». Стверджуючи, що СРСР ядерна бомба потрібна лише для захисту від агресивного англо-американського блоку, лідер радянської держави заявив:

«Радянський Союз виступає не лише проти застосування атомної зброї, а й за її заборону, за припинення її виробництва. Як відомо, СРСР неодноразово вимагав заборони атомної зброї, але постійно отримував відмови від держав Атлантичного блоку. Це означає, що у випадку нападу США на нашу країну, правлячі кола США будуть застосовувати атомну бомбу. Саме ця обставина і змусила Радянський Союз мати атомну зброю, щоб у всеозброєнні зустріти агресорів. Звісно, агресори хочуть, щоб Радянський Союз був без зброї в разі їх нападу. Але Радянський Союз з цим не погоджується і вважає, що агресора слід зустрічати при повній зброї. Відповідно, якщо США не думають нападати на Радянський Союз, тривогу діячів США слід вважати безпредметною і фальшивою, оскільки СРСР не помишляє про те, щоб будь-коли напасти на Сполучені Штати або на якусь іншу країну... Діячі США невдоволені тим, що секретом атомної зброї володіє не лише США, а й інші країни, передусім Радянський Союз. Вони хотіли, щоб Сполучені Штати залишались монополістами з виробництва атомної бомби, щоб мали необмежену можливість лякати і шантажувати інші країни. Але, власне, на яких підставах вони так думають, за яким правом? Хіба інтереси збереження миру вимагають подібної монополії? Чи не вірніше було б сказати, що навпаки, саме інтереси збереження миру вимагають ліквідації такої монополії, а потім і беззастережної заборони атомної зброї... Радянський Союз виступає за заборону атомної зброї і за припинення виробництва атомної зброї. Радянський Союз виступає за встановлення міжнародного контролю над тим, щоб рішення про заборону атомної зброї, припинення виробництва атомної зброї та використання вже створених атомних бомб виключно для цивільних цілей виконувалося з усією точністю і добросовісністю. Радянський Союз виступає саме за такий міжнародний контроль... Американські діячі також говорять про «контроль», але їх контроль виходить не з припинення виробництва атомної зброї, а з продовження такого виробництва... відповідно, американський «контроль» виходить не із заборони атомної зброї, а з її легалізації та узаконення. Тим

самим узаконюється право підпалювачів війни знищувати за допомогою ядерної зброї десятки і сотні тисяч мирного населення. Неважко зрозуміти, що це не контроль, а глузування над контролем, обман миролюбних сподівань народів. Зрозуміло, що такий контроль не може задовольнити миролюбні народи, які вимагають заборони атомної зброї і припинення її виробництва» [253].

Ці політичні установки майже не змінювались аж до самого краху Радянського Союзу в 1991 році. Лише наприкінці 50 – на початку 60 рр. в СРСР була здійснена деяка корекція цих положень, коли під загрозою передачі від США ядерної зброї Західній Німеччині радянські політичні діячі активно виступили за укладення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, витлумачуючи цю угоду як перший крок до її заборони. Як наголошував Л.І. Брежнєв: «Не можна закривати очі на те, що у світі ще існують сили, які прагнуть отримати ядерну зброю, щоб погрожувати народам цією зброєю. Тому завдання поставити надійний заслін на шляху розповзання ядерної зброї і відвернути небезпеку ядерної війни стоїть нині гостро як ніколи [254, с. 170-171].

Подібний безмежний пацифізм пояснювався, передусім, інтересами національної безпеки СРСР, оскільки впродовж 1945-1949 рр. Радянський Союз не мав ядерної зброї взагалі, а відносного ядерного паритету зі США зміг досягти лише у 70 рр. ХХ століття. Окрім того, від самого свого створення СРСР значно поступався своїм капіталістичним опонентам за розмірами економіки, тож послідовно виступав проти гонки озброєнь та мілітаризму на Заході, активно розвиваючи свій ВПК та збройні сили.

У червні 1949 р. за рішенням Політбюро ЦК КПРС було створено «Радянський комітет захисту миру», а через два місяці проведено Всесоюзну конференцію прихильників миру, на якій і було «обрано» 79 членів цієї установи. У березні 1950 р. у Стокгольмі відбувся Всесвітній конгрес прихильників миру, який прийняв «Стокгольмський заклик» про заборону атомної зброї та визнання військовими злочинцями того уряду, який першим

його застосує. У добровільно-примусовому порядку цей заклик підписало 115 млн. радянських громадян – майже все доросле населення СРСР.

Загалом радянськими органами була створена розгалужена мережа «неурядових організацій» (Радянський комітет захисту миру, Комітет радянських жінок, Союз радянських товариств дружби і культурних зв'язків, Радянський фонд миру, Радянський комітет ветеранів війни, Радянський комітет за європейську безпеку і співробітництво, Комітет організацій радянської молоді та інші) та «міжнародних неурядових організацій» (Всесвітня рада миру, Пагвоський рух вчених), які активно виступали за ліквідацію ядерної зброї та «мир у всьому світі». Після розпаду СРСР та припинення щедрого фінансування майже всі ці фундації з численними періодичними виданнями або зникли взагалі, або маргіналізувалися.

Відповідно, можна констатувати, що радянська історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї відрізняється від західної як за своїм змістом, так і за формою. Якщо американські фахівці намагалися визначити оптимальний курс зовнішньої політики США в цій сфері в термінах національних інтересів, то в СРСР «альтруїстично» боролися за без'ядерний світ; якщо американські військові обговорювали роль ядерної зброї при реалізації стратегій «масованої відплати» або «гнучкого реагування», їх радянські колеги закликали «невпинно зміцнювати зв'язок армії та народу», вбачаючи «головне джерело могутності нашої армії та флоту в керівництві Комуністичної партії» [255, с. 3] та наголошуючи: «Високий рівень політичної свідомості, ідейна переконаність, безмежна відданість усього особового складу, від рядового до маршала, партії Леніна, справі комунізму – наріжний камінь усіх всесвітньо-історичних перемог Радянських збройних сил. Марксизм-ленінізм – наша найбільш потужна, наймогутніша ідейна зброя. Ідеї ленінізму, беззастережне служіння їм роблять Радянську Армію непереможною» [255, с. 22].

Типовою моделлю радянського підходу до ядерної проблематики може слугувати праця відомого польського юриста М. Мушката «Атомна енергія і

боротьба за мир». У цьому «дослідженні» питання атомної енергії розглядається передусім як політична проблема [256, с. 148], пов'язана зі збереженням миру, його зміцненням та захистом від серйозних загроз. Виконавши свою роботу за класичною комуністичною схемою «два світи – два протилежні способи життя», автор у розділах «Дві концепції міжнародного права», «Дві позиції з питання одностайності великих держав», «Два методи міжнародного співробітництва», «Два погляди на міжнародні зобов'язання» протиставляє розгнуждану і агресивну атомну політику США послідовній мирній політиці СРСР, натхненно викриваючи американських організаторів атомної агресії та гнівно тавруючи ганьбою їх запопадливих вчених лакеїв [256].

Уже самі назви багатьох радянських досліджень у сфері нерозповсюдження ядерної зброї дають чітке уявлення про їх зміст: «Яструби війни» [257], «Ядерне безумство в ранзі державної політики» [258], «Стратегія глобальної війни» [259], «Агресія брехні» [260], «Стратегії глобальної експансії» [261], «Безумство: мілітаристський курс американського імперіалізму – загроза миру» [262], «Стратегії миру проти ядерного безумства» [263], «Зловісна естафета: ядерна стратегія імперіалізму» [264], «Апокаліпсис із Вашингтону» [265], «НАТО: дефіцит відповідальності в умовах ядерного протистояння» [266], «Ядерна стратегія і здоровий глузд» [267], «Політичні гарантії усунення ядерної загрози» [268], «В інтересах народів усього світу: боротьба СРСР на міжнародних конференціях і переговорах за мир, безпеку і запобігання війні» [269].

Відповідно, можна дійти висновку, що в той час як західні non-proliferating studies формувались з огляду на так звані «національні інтереси», то радянська історіографія «боротьби за без'ядерний світ» являла собою зовнішньо- і внутрішньополітичну пропаганду в чистому вигляді. Цікаво відзначити, що в суто кількісному відношенні дослідники цієї проблематики в СРСР мало чим поступалося своїм американським візаві – бібліографічний вказівник списку літератури за темою «Боротьба СРСР за роззброєння» лише

за 1970-1986 рр. нараховує 456 сторінок [270]. У цій «боротьбі за мир» брали участь такі відомі діячі, як А. Добринін, Є. Примаков, Г. Арбатов, Н. Яковлев, В. Загладін, В. Легасов, Є. Велихов, Б. Пономарьов, Ч. Айтматов, В. Шапошников, Г. Товстоногов, В. Устінов, В. Фалін, М. Іноземцев, А. Александров, А. Козирєв, С. Караганов, Д. Проектор, В. Зорін, В. Шеїн, С. Рогов та тисячі їх менш відомих колег [271-281].

Лише в другій половині 60 рр. під безпосереднім впливом західних non-proliferation studies подібні роботи (з урахуванням радянської специфіки) починають з'являтися і в СРСР. Політичні аспекти питань нерозповсюдження ядерної зброї вивчали В. Давидов [283-285], О. Калядін [286], О. Арбатов [287-289], О. Чубарьян [290], В. Абаренков [291-296], Г. Осипов [297; 298], Р. Тимербаєв [299-302], О. Єфремов [303; 304], Л. Воронков [305], С. Трєпєлков [306], В. Петровський [307-310], В. Аболтин [311-314], В. Борисов [315], О. Богданов [316-321], О. Яковлев [322], А. Кокошин [323; 324]. Значна наукова спадщина А. Іойриша дозволила поставити питання про створення концепції атомного права [325-337], під час перебудови пропозиції «нового політичного мислення» обґрунтовувались у роботах О. Бовіна, А. Громико, В. Ломейко, О. Бикова, Л. Толкунова та інших фахівців [338-342].

Після розпаду СРСР у Росії продовжують дослідження у сфері ядерного нерозповсюдження О. Арбатов, О. Аміров, Г. Лєднєв, О. Пікаєв, В. Дворкін, В. Орлов, Р. Тимербаєв, С. Ознобищєв, А. Хлопков, В. Давидов, О. Калядін та інші [343-357], видаються довідникові матеріали [358; 359], захищено вже кілька десятків дисертацій за різними спеціальностями (історія, політологія, право) [360-375]. Московський центр Карнегі з 1997 р. видає часопис «Ядерное распространение: Периодический сборник материалов и документов».

У незалежній Україні піонером й фундатором наукових розвідок з даної проблеми є колишній науковець НІСД, двічі стипендіат Фулбрайта

В. Чумак, сформульовані у монографії якого положення (вийшла друком 1999 р.) здебільшого витримали випробування часом [376].

Цілком дотичною до питань нерозповсюдження ядерної зброї та політики Вашингтона у цій галузі є проблематика з питань ядерного роззброєння України, дослідження котрої значно актуалізувалися після незаконної анексії Російською Федерацією Криму та вторгнення на схід нашої країни російсько-терористичних військ у 2014 р. Авторство найбільш цікавих наукових праць, у першу чергу присвячених сумній для України долі «запевнень» у збереженні її територіальної цілісності та суверенітету, порушених однією з п'яти держав-підписантів Будапештського меморандуму (1994 р.) – Російською Федерацією, – належить В. Горбуліну [377; 378], а також С. Галаці і Г. Перепелиці [379; 380], В. Василенку [381, с. 213-254], О. Задорожному [382], І. Лоссовському [383], Олені та Олексію Святунам [384].

У 2015 р. вийшла фундаментальна монографія Ю. Костенка з історії ядерного роззброєння України [385]. Неодноразово зверталися до проблем нерозповсюдження ядерної зброї такі відомі фахівці, як О. Потехін [386-389] та Л. Чекаленко [390]. Деталізована картина сучасного стану ядерної політики США та Росії в контексті «гібридної війни» війни проти України міститься у фаховій доповіді експерта з питань безпеки Майдану закордонних справ О. Куроп'ятника [391], питання ядерного стримування вивчала П. Синовець [392]. Новим словом в українських дослідженнях проблематики стали матеріали підготовленої в ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» збірки наукових праць «Проблеми ядерної безпеки сучасного світу», зокрема статті А. Кудряченка [393], Д. Бобро [394] та інших науковців.

Проблемами ядерного законодавства займалися фахівці Інституту держави і права НАН України (Г. Балюк, Ю. Шемшученко) [395-398], різноманітні аспекти ядерних технологій досліджувались спеціалістами Ради національної безпеки і оборони України, Інституту проблем національної

безпеки, Українського ядерного товариства, Харківського фізико-технічного інституту [399-402].

Періодичні видання в Україні орієнтовані переважно на технічні аспекти ядерної безпеки. Зокрема, ДП «Державний науково-інженерний центр систем контролю та аварій регулювання» і Українське ядерне товариство видають з 2013 р. журнал «Ядерна енергетика та довкілля» (гол. ред. В.М. Васильченко); Одеський державний політехнічний університет з 1998 р. – «Ядерна та радіаційна безпека»; Українське ядерне товариство з 2001 р. – «Ядерні та радіаційні технології» (ред. Л. Литвинський); Інститут ядерних досліджень НАН України з 2005 р. – «Ядерна фізика та енергетика» (ред. І. Вишневський); Науково-технічний центр експорту та імпорту спеціальних технологій, техніки та матеріалів публікує часопис «Безпека та нерозповсюдження».

Підсумовуючи результати аналізу розглянутої історіографії з питання нерозповсюдження ядерної зброї можна зробити висновок, що теоретична рефлексія цієї проблематики ведеться в межах трьох базових парадигм.

Першу парадигму можна назвати «доктриною нерозповсюдження і міжнародного контролю». Згідно неї, ядерна зброя принципово відрізняється від інших різновидів бойових засобів вбивства і руйнування – це якісно відмінний мілітарний феномен, який загрожує знищенням усьому людству. Відповідно, ядерна зброя має бути зосереджена лише в руках «відповідальних» членів міжнародної спільноти, а над ядерними технологіями необхідно встановити суворий міжнародний контроль, оскільки збільшення кількості ядерних держав несе пряму загрозу світового апокаліпсису внаслідок потрапляння ядерної зброї до рук безумців і авантюристів.

Створення ООН та юридичні гарантії безпеки роблять самостійне отримання ядерної зброї для добропорядних членів міжнародної спільноти непотрібним, небажаним і, навіть, шкідливим. Своєю чергою політична діяльність, спрямована на попередження появи нових ядерних держав,

правомірна і корисна, а порушники мають бути суворо покарані різноманітними санкціями.

Переважає більшість теоретичних досліджень з ядерної тематики та всі міжнародні угоди в сфері ядерних технологій створені у відповідності до основних положень доктрини «нерозповсюдження і міжнародного контролю». Як наголошується в преамбулі Договору про нерозповсюдження ядерної зброї: «поширення ядерної зброї серйозно збільшує небезпеку ядерної війни».

Ця парадигма була розроблена в США після Другої світової війни як теоретичне обґрунтування збереження американської ядерної монополії. Прагнучи структурувати свою гегемонію на міжнародній арені шляхом створення нових інститутів, Сполучені Штати в той історичний період намагались сформувати відповідний політичний, економічний, військово-стратегічний, юридичний та ідеологічний рамковий каркас «нового світового порядку». Інші великі держави – постійні члени Ради Безпеки ООН (Радянський Союз, Велика Британія, Франція, Китай) категорично відмовилися визнавати справедливість цієї доктрини по відношенню до власних амбіцій, проте, після набуття ядерного статусу, зробили чимало задля її імплементації в систему міжнародного права і популяризації засобами пропаганди. Створивши власну ядерну зброю, великі держави спробували максимально ускладнити цей процес для інших країн.

Другу парадигму слід назвати «пацифістською». По суті ця доктрина є застосуванням усього ідейно-ціннісного потенціалу традиційного пацифізму по відношенню до проблеми поширення ядерної зброї. Виходячи з химерної ілюзії, що люди удосконалюють зброю не тому що перманентно ведуть війни, а завжди ведуть війни, тому що постійно удосконалюють зброю, віддані прихильники цієї парадигми наголошують на необхідності досягнення загального і повного роззброєння. Теоретики юриспруденції, практикуючі проповідники та партійні пропагандисти (переважно лівого спектру) з висоти ідеалів гуманізму і загальнолюдських цінностей

закликають до створення справедливого і морального міжнародного порядку, який унеможливит ведення війн, оскільки суспільство знайде інші засоби вирішення політичних проблем.

Матеріальними гарантіями цього ідеального світу стане скасування збройних сил та інших мілітарних інститутів, ліквідація усієї існуючої військової техніки (передусім зброї масового знищення) та засобів її виробництва. Етапами на шляху до цієї глобальної мети стануть обмеження і припинення гонки озброєнь, укладення міжнародних угод зі скорочення збройних сил і певних видів озброєння, створення без'ядерних зон, відмова від розробки і випробувань нових типів зброї, розробка заходів зі зміцнення миру та міжнародно-правових гарантій безпеки. Послідовна реалізація цієї справжньої «програми миру» мала б призвести до того, що матеріальні та інтелектуальні ресурси, які раніше витрачалися на бездумний мілітаризм, будуть застосовані для вирішення глобальних світових проблем та підвищення рівня добробуту народів, що сприятиме економічному та соціальному прогресу людства.

Помітна частина західної і майже вся радянська історіографія проблем нерозповсюдження ядерної зброї виконана в дусі «пацифістської парадигми». Втім, усі ці роботи з міжнародного права, теології, етики, ліволіберальної або соціалістичної пропаганди, навіть у випадку юридичної досконалості та моральної беззаперечності явно недостатньо кореспондуються з реаліями сучасного світу та його найближчими перспективами.

Третя парадигма – це теорія «універсального стримування». Апологети цієї доктрини також заявляють про прагнення до створення стабільної та безпечної міжнародної системи, яка забезпечить «вічний мир» і загальне процвітання, проте пропонують принципово інші шляхи досягнення цієї мети. На думку прихильників «універсального стримування», лише максимальне поширення ядерної зброї серед малих і середніх держав дозволить їм гарантувати свою свободу і призведе до пацифікації міжнародних відносин, оскільки будь-яка країна зможе завдати неприйнятних

втрата значно більш потужному агресору, створюючи тим самим ситуацію «рівноваги жаху». В їх аргументації часто фігурує образне порівняння малої (середньої) ядерної держави з дикобразом, який без зайвих хижацьких амбіцій може гарантувати собі безпеку в джунглях світової політики. Таким чином загальне ядерне поширення призведе до зникнення війн взагалі та перетворить міжнародну систему на міцний гарант миру.

Теорія «універсального стримування» була вперше викладена і обґрунтована в роботах французького генерала П. Галлуа наприкінці 50 – початку 60 рр. XX ст. Причиною появи цієї доктрини стало намагання французького істеблішменту пояснити здобуття ядерного статусу Франції (1960 р.) не стільки егоїстичними національними інтересами безпеки і престижу, скільки піклуванням про благо для всього людства. Відтоді концепція «універсального стримування» нещадно критикується з різних позицій переважною більшістю дослідників ядерної проблематики, проте в Ізраїлі, ПАР, Північній Кореї, Індії, Пакистані, Ірані знайшлося чимало її послідовників не лише в теорії, а й на практиці.